

SO'ZLARNING MORFEM TARKIBI: ASOS VA QO'SHIMCHALAR

Hasanova Mavluda Bahromovna

TerDMAU litseyi o'zbek tili va adabiyoti fani o'qituvchisi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada o'zbek tilidagi so'zlarning morfem tarkibi, ularning asos va qo'shimchalardan iborat bo'lgan ichki tuzilishi tahlil qilinadi. Morfema tushunchasi, uning lug'aviy va grammatik turlari, erkin va bog'liq morfemalar o'rtasidagi farq ko'rib chiqiladi. Shuningdek, asos turlari (sodda, yasama, qo'shma, juft, takroriy) va qo'shimchalarning so'z yasovchi, shakl yasovchi va so'z o'zgartiruvchi turlarga bo'linishi misollar asosida yoritiladi. O'zbek tilining agglyutinativ xususiyati va bu xususiyatning so'z yasalishi jarayonidagi o'rni alohida ta'kidlangan.*

Kalit so'zlar: *morfema, so'z tarkibi, asos, qo'shimcha, so'z yasovchi qo'shimcha, shakl yasovchi qo'shimcha, so'z o'zgartiruvchi qo'shimcha, agglyutinatsiya, ildiz morfema.*

KIRISH

Har qanday tilning grammatik tizimini chuqur anglash uchun, eng avvalo, so'zning ichki tuzilishini — uning morfem tarkibini bilish zarur. So'z tilning eng muhim birligi bo'lib, u o'z navbatida yanada kichik ma'noli bo'laklarga, ya'ni morfemalarga bo'linadi. O'zbek tili agglyutinativ tillar oilasiga mansub bo'lganligi sababli, so'z yasalishi va so'z o'zgarishi jarayonida qo'shimchalarning o'rni beqiyos darajada katta.

So'zning morfem tarkibini to'g'ri tahlil qilish nafaqat tilshunoslik nazariyasi, balki amaliy til o'qitish metodikasi uchun ham muhim ahamiyatga ega. Mazkur maqolada so'zlarning asos va qo'shimchalardan iborat tuzilishi, ularning turlari va vazifalari tizimli tarzda yoritiladi.

1. MORFEMA TUSHUNCHASI VA UNING TURLARI

Morfema — tilning eng kichik ma'noli birligi bo'lib, u so'zning yasalishi va o'zgarishida bevosita ishtirok etadi. Morfemalar ma'no xususiyatiga ko'ra ikki katta guruhga bo'linadi: lug'aviy (leksik) morfemalar va grammatik morfemalar.

Lug'aviy morfema so'zning asosiy lug'aviy ma'nosini ifodalaydi va, odatda, so'zning asosini tashkil etadi (masalan, kitob, yoz-, gul kabi ildiz morfemalar). Grammatik morfema esa so'zga qo'shimcha grammatik ma'no yoki forma yuklaydi (masalan, -lar, -ning, -di kabi qo'shimchalar).

Erkinlik xususiyatiga ko'ra morfemalar erkin va bog'liq morfemalarga ajratiladi. Erkin morfema mustaqil holda so'z sifatida qo'llana oladi (masalan, uy, kel-), bog'liq morfema esa faqat boshqa morfema bilan birikkan holda qo'llaniladi (masalan, -chi, -lik, -gan kabi qo'shimchalar).

Morfema tilning eng chuqur qatlamida yotuvchi birlik bo'lib, aynan shu birlik orqali til o'zining cheksiz so'z boyligini yarata oladi.

2. ASOS TUSHUNCHASI VA UNING TIPOLOGIK XILLARI

Asos — soʻzning qoʻshimchalardan tozalangan, lugʻaviy maʼnoni ifodalaydigan qismi. Asos koʻpincha ildiz morfema bilan ustma-ust tushadi, biroq yasama soʻzlarda asos ildiz va soʻz yasovchi qoʻshimchaning birikmasidan iborat boʻladi. Oʻzbek tilshunosligida asoslar tuzilishiga koʻra quyidagi turlarga boʻlinadi:

Asos turi	Tuzilish xususiyati	Misollar
Sodda asos	Bir morfemadan, faqat ildizdan iborat boʻladi	uy, suv, kel-
Yasama asos	Ildiz va soʻz yasovchi qoʻshimcha(lar)ning birikmasi	oʻqituvchi, doʻstlik
Qoʻshma asos	Ikki yoki undan ortiq mustaqil soʻzning birikishidan hosil boʻladi	qoʻlqop, temiryoʻl
Juft asos	Maʼno yoki shaklan yaqin ikki soʻzning juftlashishi	ota-ona, katta-kichik
Takroriy asos	Bir soʻzning toʻliq yoki qisman ikki marta takrorlanishi	asta-asta, yer-yer

Asoslarning ushbu tipologiyasi soʻz yasalishi tizimini tahlil qilishda muhim oʻrin tutadi: u qaysi soʻzning tarixan yasama, qaysi biri sodda asosga ega ekanligini aniqlashtirish imkonini beradi va, oʻz navbatida, lugʻat ishida hamda til oʻqitish amaliyotida foydalaniladi.

3. QO'SHIMCHALARNING SO'Z YASALISHI VA GRAMMATIK SHAKL HOSIL QILISHDAGI VAZIFALARI

Qoʻshimchalar vazifasiga koʻra uch turga ajratiladi: soʻz yasovchi qoʻshimchalar, shakl yasovchi (forma yasovchi) qoʻshimchalar va soʻz oʻzgartiruvchi (sintaktik-grammatik) qoʻshimchalar. Bu uch tur soʻz tarkibida qatʼiy izchillikda joylashadi: avval soʻz yasovchi, soʻngra shakl yasovchi va eng oxirida soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimcha qoʻshiladi.

Soʻz yasovchi qoʻshimchalar yangi lugʻaviy maʼnoga ega yangi soʻz hosil qiladi va, qoidaga koʻra, soʻzning lugʻaviy-grammatik mansubligini ham oʻzgartiradi (masalan, ish + -chi → ishchi, doʻst + -lik → doʻstlik, kitob + -xona → kitobxona).

Shakl yasovchi qoʻshimchalar soʻzning lugʻaviy maʼnosini oʻzgartirmaydi, balki unga qoʻshimcha grammatik maʼno yoki nozik uslubiy maʼno yuklaydi (masalan, feʼlning boʻlishsizlik shakli -ma, harakat nomi -(i)sh kabi). Soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimchalar esa soʻzni gap tarkibida boshqa soʻzlar bilan bogʻlash, kelishik, son, egalik, shaxs-son, zamon va mayl kabi grammatik munosabatlarni ifodalash uchun xizmat qiladi (masalan, -lar, -ning, -ga, -di, -moqda).

4. MORFEM TAHLILDA UCHRAYDIGAN MUAMMOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH YOʻLLARI

Soʻzlarning morfem tarkibini oʻrgatish va tahlil qilish borasida quyidagi muammolar saqlanib qolmoqda:

4. Qo'shimchalarning yasovchi yoki o'zgartiruvchi ekanligini farqlashda o'quvchi va talabalarda qiyinchiliklarning kelib chiqishi;

5. Darslik va qo'llanmalarda morfem tahlil terminologiyasining yagona standartga ega emasligi;

6. Qo'shma va juft asoslarni so'z yasovchi qo'shimchali yasama asoslardan farqlashdagi nazariy chalkashliklar;

7. Avtomatik morfologik tahlil dasturlari uchun zarur bo'lgan izchil belgilangan morfem bazasining yetarli emasligi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

So'zning morfem tarkibi — asos va qo'shimchalarning o'zaro munosabati — o'zbek tili grammatik tizimining negizini tashkil etadi. Asos turlarini va qo'shimchalar tasnifini aniq mezonlar asosida farqlash til o'qitish sifatini oshirish, ilmiy tahlilni izchillashtirish va til texnologiyalarini rivojlantirish uchun zarur shartdir.

So'zlarning morfem tarkibini o'rganishni yanada takomillashtirish uchun quyidagi tavsiyalar maqsadga muvofiqdir:

8. Morphem tahlil metodikasini umumta'lim va oliy ta'lim dasturlarida izchil tizimga solish;

9. Asos va qo'shimchalarning turlarini aniq mezonlar asosida farqlashga oid yagona qo'llanma va lug'atlar yaratish;

10. Avtomatik morfologik tahlil tizimlari uchun izchil belgilangan elektron morfem bazalarini shakllantirish;

11. O'quvchi va talabalarda so'z yasalishi qonuniyatlarini amaliy mashqlar orqali mustahkamlash.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

12. Hodjiyev A. O'zbek tili morfologiyasi. Toshkent: O'qituvchi, 1973.

13. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Morfologiya. Toshkent: O'qituvchi, 1987.

14. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek tili. Morfologiya. Toshkent, 2017.

15. Sayfullayeva R., Mengliyev B. va boshq. (2013). Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: Fan va texnologiya.

16. "O'zbek tili va adabiyoti" ilmiy-metodik jurnali materiallari.

17. O'zbekiston Respublikasi Davlat tilini rivojlantirish departamentining rasmiy ma'lumotlari.